

ROCKY CULTURAL – HISTORICAL HERITAGE “THE HOLY PATH”

Evgeni Koev

Faculty of History, Geography Dept., University of Veliko Tarnovo
“St. St. Cyril and Methodius”, Veliko Tarnovo, Bulgaria
ev_koeff@abv.bg

Abstract: The path, on which the relics of St. Ivan (John) of Rila were carried in 1469, from Veliko Tarnovo, through Nicopol and Sofia, to the Rila Monastery, goes through some regions, which have a wide diversity in natural geographical and cultural-historical features. Some of the most impressive parts of the route are the karst regions, in which there is a rock-hewn, cultural-historical heritage that still exists today and is of great interest. The examination and the recording of the data from this pilgrim route “The holy path” would be a good ground for its thorough research, preservation and exposure in a way which would increase its attractiveness

Keywords: The Holy Path; Karst Regions; Rock-Hewn Heritage; Cultural and Historical Heritage; Pilgrim Route

НАСКАЛНОТО КУЛТУРНО – ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО ПО „СВЕТИЯТ ПЪТ“

Евгени Коев

Исторически факултет, Катедра „География“, Великотърновски университет „Св.Св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България

Резюме: Пътят на пренасяне мощите на Св.Йоан Рилски през 1469 г. от Велико Търново през Никопол, София до Рилския манастир преминава през изключително разнообразни в природно-географско и културно-историческо отношение райони. Едни от най-впечатляващите участъци от маршрута са карстовите райони, в които съществуващото и днес скално-изсечено, културно-историческо наследство представлява особен интерес. Обзорът и описът на това наследство би представлявал добра основа за неговото цялостно проучване, опазване и експониране по начин, повишаващ атрактивността и привлекателността на поклонническия маршрут „Светият път“.

Ключови думи: Светият път, карстови райони, скално-изсечено наследство, културно-историческо наследство, поклоннически маршрут

„Светият път“ – маршрутът, по който са преминали рилските монаси със светите мощи на Св. Йоан Рилски през 1469 г. от Търново

през Никопол, София до Рилската Света обител, е един от изключително богатите на културно-историческо наследство маршрути в нашата страна. Част от това забележително наследство е наскалното културно-историческо наследство, голям процент от което е свързано с православната християнска цивилизация на Балканите. Една значителна част от това наследство са поредицата скални храмове, манастири, килии, както и уникални запазени все още жилищни, битови, крепостни съоръжения, в преобладаващата част оформени в карстовите райони, през които преминава маршрутът. Проломът „Дервения“ северно от гр. Велико Търново, районът на гр. Никопол, долното поречие на р. Осъм, както и проломите на р. Вит и р. Искър са създали изключително богати и разнообразни условия за живот, които нашите предци са оценили, населили и са оставили своето скално изсечено наследство.

Първите ярки паметници на средновековното християнско скално наследство са непосредствено в началото на маршрута, в близост до гр. Велико Търново. След напускане на града първият обект, през който минава най-вероятният маршрут на връщане мощите на Рилския Чудотворец, е Патриаршеският манастир „Св Троица“. Това е един от най-ранните големи манастирски комплекси от средновековната Търновска Света гора, чието начало е положено още през 11 век от „епископ Георгий Преложник и синь му Калин“ , които съграждат старата църква „Св Троица“, завършена на 27 януари 1070 год. (Veron, 2004) Сведения за манастира през средните векове получаваме и от житията на Св Теодосий Търновски и това на Св Патриарх Евтимий (Partenius, and Bonchev, 1991), в които е посочено еднозначно, че монасите през този период, са обитавали за по-дълго време или епизодично по време на пост, или при практикуване на исихазма като върховна форма на молитвено общение с Бог, по-големи и по-малки пещери и скални ниши, на които е богат скалният венец в района на манастира. При проучване наследството на обителта през последните десетилетия са установени, проучени и картирани запазените до днес скален параклис – костница и скално жилище – постница, намиращи се в основата на скалния венец в североизточната част на двора на обителта (Коев, 2019).

Непосредствено до „постницата“, също в основата на скалния венец, южно от същата, в добре изразена, достатъчно голяма скална ниша, са запазени частично основите от преградните стени на друга най-вероятно жилищна сграда или магерница, съществувала в миналото¹. В северната част в двора на обителта, на нивото на основата на скалния венец са запазени и до днес стопански постройки с дървена конструкция, монтирана към скалата. В същия район на едно по-високо ниво на височина от около 6 м над нивото на земята в една от малките пещери са запазени останки от преграден зид, изграден от ломени камъни на калова спойка, затварящ частично входа на пещерата и превръщаш същата в килия. Потвърждение за това са и запазените оформени жлебове в скалата над зида за монтиране на дървена конструкция, явно изпълнявала ролята на каса на съществуващата дървена врата². Интересен факт в района на манастира „Света Троица“ е и съществуването на пещера, до която води отвесен кулоар и изключително тесен, постепенно изкачващ се корниз, за която е запазено преданието, че това е пещерата, в която се е бил усамотил в молитвено усърдие Св Теодосий Търновски и където той е предсказал на своя ученик, бъдещият Патриарх Евтимий, че именно той ще бъде предстоятел на Търновград и че на него се пада тежкия кръст да защитава вярата и отечеството. Днес тази пещеричка, чиито вход се извисява на около 20 метра над земята е известна с името „Евтимиева пещера“.

Като обобщение на описанието на обителта и съхраненото наскално наследство в нея, трябва да подчертаем, че запазените до днес скално жилище – постница и скален параклис са едни от много малкото автентични в голямата си част съхранени образци от скалното архитектурно наследство и в частност - от скалните църкви и скалните къщи в България (Коев, 2019).

¹ Архив ПК „Дервент“ при ТД „Академик-ВТУ“ В.Търново, фиш за теренни обхождания с ръководител Евгени Коев // Archives PK “Dervent” at “Akademik-VTU”, V.Tarnovo, Bulgaria, Work sheet for field walks with leader Evgeni Koev

² Архив ПК „Дервент“ при ТД „Академик-ВТУ“ В. Търново. Карти на пещери в района на м-р Св.Троица // Archives PK “Dervent” at “Akademik-VTU”, V.Tarnovo, Bulgaria, Maps of caves in the area of “Holy Trinity”

Не в този мащаб, но също като съществена част от скалното наследство по маршрута, са и скалните ниши и малки пещери над отстоящия срещуположно на манастира „Св Троица“ , също средновековен манастир „Свето Преображение Господне“, който в своя първоначален вид, може да се приеме, че е бил един от скалните манастири в района, а ако не е представлявал типична скална обител, то със сигурност, от известните сведения за миналото на манастира, в него поне периодично, монашеското братство е използвало за подслон и молитвено усамотение скалните ниши и пещери в скалните венци над манастира, каквито предания има документирани и съхранени.

Изключително интересен обект, част от културно-историческото наследство по маршрута е скалният манастир при гр. Никопол. Въпреки компрометирания към момента общ вид на манастира поради унищожените с времето дървени конструкции и поради особеностите на твърде меката и податлива на ерозия скала, до днес е запазен общият вид на скалната църква „Св. Стефан“ (Asparuhov, 1982). При обстоен оглед и днес могат да се открият отделните конструктивни елементи и части от храма. Наличните свидетелства за посрещането на рилските монаси в Никопол от описанието на пренасяне мощите на Св Йоан Рилски и други извори, дават убедителна информация, че по това време, втората половина на XV в. в града са запазени и функционират различни православни храмове (Gyuzeliev, 2004), (Kuzev, 1981), (Asparuhov, 1997). От описанието на гр. Никопол от Владислав Граматик и от по-късните сведения за града съществува информация, че в града са съществували 14 църкви, което ни дава достатъчно основание да приемем, че през XV-XVI в., скалният манастир все още е бил едно от тези свети места в района. Запазените по стените в скалната църква надписи и рисунки свидетелстват за различни периоди от историята на храма - от средновековието, та чак до началото на XX в, откогато също има запазени отделни графити.

Друг съществувал в миналото, а днес трудно достъпен и забравен е средновековният манастир „Св Георги“, който е съществувал до XIX век. , за който свидетелства бивш кмет на гр. Плевен Иван Юрданов, а по-късно е описан и от академик Юрдан Трифонов

(Trifonov, 1933). Обителта е обхващала доминиращият над околния релеф скален нос, известен като „Попската скала“. Днес скалата остава западно над язовирната стена, между двата изградени и подържани микроязовира над „Тотлебеновия вал“ в местността „Кайлъка“ при гр. Плевен. Скромни свидетелства за съществуването на обителта са скалноизсечените стъпала и виещата се към нивото на манастира изсечена между скалите пътека, водещи към нивото, където е съществувал манастирския комплекс, който според проведените археологическите сондажи в района е наследник на съществувала късноантична и средновековна крепост. В района на днешния парк „Кайлъка“ са известни и множество скални ниши и пещери, някои от които и днес се използват за различни цели и обогатяват представите ни за наскалното наследство и антропогенизацията на карстовите райони дори и днес. Голямата пещера, в която е устроен ресторант „Кайлъка“ е използвана още преди хилядолетия за поселение от праисторическите хора. През изминалите десетилетия част от скалните ниши са били преустроени в заведения, паркинги, ведомствени бази, някои от които вече са изоставени, но други се използват активно и днес. Сред настоящите забележителности в парка е единственият у нас, изцяло експониран в пещера, музей на виното.

Изключително богат и интересен е районът на с. Горталово, откъдето много вероятно са преминали рилските монаси. Каньонът на р. Чернелка е известен в научните среди още от началото на ХХ в, когато там са документирани праисторически скални рисунки, които показват дълговечното обитаване на района и постепенната антропогенизация на карстовия ландшафт, придобил на отделни места характерен облик. По долината на реката се минава край „Провъртеника“ – уникален, изсечен в скалата цилиндричен отвор за черпене на вода, подобно на кладенец, свързващ директно съществуващата над скалите средновековна крепост със своеобразен вир от коритото на реката. Също над левия бряг на река Чернелка съществува естествена малка пещера – скален параклис известна с името „Царева дупка“, легендата за която свързва с последният цар на Търновското царство, цар Иван Шишман. В района на самото село

съществуват десетки скално изсечени по-малки и големи ниши, някой от които са служили за изграждане на скални жилища в тях, както и в някой естествени ниши и пещери. В „Голямата пещера“ („Горталовската пещера“), представляваща естествена просторна скална ниша с дължина / дълбочина 11м. все още е запазена, вероятно последната скална къща в България, състояща се от три жилищни помещения/стаи, с оформена пред входа на старото жилище тераса, /пруст и тесен чардак/, стопанско помещение, изградено от ломени камъни на калова основа с дървени врата и прозорец, който жилищен комплекс е допълнен и от отделно изграден пещник (Коев, 2019). Имайки за образец това запазило се до днес скално жилище и съществуващите многобройни скални ниши с основание може да се приеме, че в предните столетия, тези жилища са били далеч повече, както и да бъдат приети преданията, че част от тези скално изсечени ниши са използвани като търговски помещения / дюкяни/, и че в една част от скално изсечените помещения, намиращи се днес в северния край на селото , е съществувал скален манастир. Впечатляващ обект сред множеството споменати, безспорно е и „Сечената“ или „Разцепената“ скала, свързана с предание за Крали Марко.

Много вероятния, възможен пункт, през които е преминала монашеската процесия и престояла поне за една вечер, за отмора, подкрепа и възстановяване, е големия през средновековието Садовски манастир, просъществувал вероятно чак до средата XIXв. (Andreev, 1979). Днес от този значим културен и духовен център са запазени само основите от сгради и многоетажна каменна стражева кула. Старините от манастира са разположени на десния бряг на р. Вит, над днешното с. Садовец. На около петстотин метра, от другата страна на левия бряг на реката, към селото, се откроява група от няколко допълнително обработени скални ниши и малка пещера, представлявали в миналото монашески килии и вероятно малък параклис от скален скит към съществувалия в близост манастир.

Предание за съществуващ скален манастир е запазено и в пролома на река Вит, северно от с. Ъглен. За съществуването му още се пазят спомени сред старите хора на селото, но липсата до

момента, на по-подробни проучвания на обекта не позволяват по-детайлното му описание. Съществуващите обаче скални ниши и малки пещери по скалният венец, извисяващ се и оформящ десния бряг на реката, в същия район, дава допълнително основание да бъде прието съществуването на споменатата обител в миналото. В същият район, в западния край на скалния венец към селото е „Пещерата на живо изгорените“. В пещерата липсват следи от нарочна човешка дейност за нейното дооформяне, но са съхранените живи спомени от времето на войната между Руската и Османската империи за разигралата се човешка трагедия.

Монтираният над скалите православен кръст и провеждането на вече традиционни чествания, съхраняващи паметта за загиналите в пещерата ъгленци, определено дава основание, същата да бъде причислена към скалните културно-исторически обекти по маршрута.

Особено богат на скално изсечени културно-исторически паметници е районът на с. Карлуково. Ако трябва да проследим богатата история, процъфтявала и заглъхвала в района, в известен хронологичен ред трябва да начнем със скалната халка и допълнително оформени и издялани елементи, оформящи впечатляващият стълб с известните му всичания и площадки край него, известен с името „Провъртеника“. Направените до сега различни наблюдения и проучвания сочат, че се касае за един сложен археоастрономически, култов обект, представлявал място за наблюдение и почит към небесните светила. Вероятно подобни функции е имала и естествената пещера със скална ниша, известна днес като средновековен скален скит „Глигора“.

През средновековието и българското възраждане в района на гара Карлуково, освен големия манастир „Успение Богородично“, от който днес е запазена единствено манастирската черква, съществуват и няколко скални обители / скитове /, които е възможно да са били част от един голям православен комплекс, като метоси на големия манастир, но също така е възможно и вероятно са съществували в определен период от време, повече или по-малко и като самостоятелни обители. На левия бряг на реката са разположени скалният манастир „Св Никола“ /Глигора/ и пещерната обител „Св

Безсребреници Козма и Дамян“, в последният от които е съхранен и скален надпис от Св.Софроний Врачански (Andreev, 1975). На десния бряг на р. Искър в скален венец над коритото на реката, току под Националния пещерен дом е скалният манастир „Св Марина“, известен, както и останалите обители, с фрагментите си от средновековни стенописи, част от които са свалени и се съхраняват в Националния исторически музей и РИМ гр Ловеч (Mavrodinova, 1985). И трите скални манастирчета, освен запазените храмове, са имали изградени в скалите ниши, монашески килии, общи, задоволяващи битовите и стопански нужди, помещения и други, характерни за всяка пълноценно съществуваща обител.

Освен посочените скални обители, единодушно е мнението на изследователи, спелеолози, краеведи, че ако бъдат проведени редовни целенасочени проучвания, вероятно ще бъдат локализирани и други монашески скитове, както и известно количество монашески килии, параклиси и други, за което чудесна предпоставка са изобилстващите скални ниши и пещери (Mikov, 1933). Скалното наследство в района се допълва и от обитаваните през периодите на каменната и следващите ери пещери Проходна и Темната дупка (Porov, 1931). Последните години пещера Проходна е обект на изключителен интерес и антропогенни активности, като организиране на обучения, състезания, снимане на филмови продукции, туристически посещения и други. В последните години огромният интерес към пещерата, промени и името, с което скалният мост при с. Карлуково придобива известност сред обществеността, с прозвището „Божиите очи“. От няколко години на източната стена под природното образувание „Окната“ или „Божиите очи“, с благословието на ловешкия митрополит, е монтирана голяма икона „Исус Христос – Благославящ“. Този пример, наред с възстановяването на скалния манастир „Св.Марина“ и укрепването, и подобряване достъпа до скалния манастир „Св Никола“, са показателни за непреходността и приемствеността при използването на наскалното културно-историческо наследство.

Наскалното наследство в Искърския пролом над гара Карлуково се слива с богатото културно-историческо наследство в

района на с. Кунино. Установените при археологически проучвания културни напластявания от палеолита и неолита в пещерите Самуилица, Провъртенка, Гълбарника, показват още един изключително богат район, населен от най-дълбока древност, които поселения са формирали и своята наскална култура, която днес е наше общо ценно наследство (Dzambazov, 1959). Част от тези пещерни поселения днес са със статут на „Паметник на културата с национално значение“ или с такъв на „Природна забележителност“.

Много вероятно е маршрутът на връщане мощите на Св Йоан Рилски, от рилските монаси през 1469 год. да е преминал през района на с. Камено поле.

В землището на селото, освен старата, средновековна, впечатляваща с размерите си и със запазена до преди няколко десетилетия средновековна живопис, базиликална черква, известна с името „Пустата църква“, съществуват и множество скални ниши и пещери, някои от които вероятно са използвани за монашески килии и обители. За землището на селото трябва да бъде подчертано, че там са установени поселения още от неолита и халколита, което подсказва добрите и предпочитани условия за живот в този район още от дълбока древност. Землището е обитавано по време на траките, ранното, същинското, късно средновековие, та до днес. Част от наскалното културно-историческо наследство по „Светият път“, въпреки че същото не е добре проучено към момента, е стаено по скалните венци в каньона на р. Ръчене, където „първите останки от човешки обиталища / от палеолита - бел. Е.К./ намираме върху терасите и скалните навеси“ (Petkov, 2010). Изобилстващите по поречието пещери, скални ниши и заслони са обитавани и през следващите исторически периоди (Petkov, 2010), което без съмнение е оставило своите следи и едни позадълбочени, цялостни проучвания биха локализирали и осветлили това наше наследство.

Значимо наскално културно-историческо наследство са скалните ниши и пещери при с. Царевец, Врачанско, обитавани през различни исторически периоди, включително и през средновековието от монаси исихасти. Скалните килии са известни с множество различни

по време и вид скални рисунки на животни, космически символи, рунически знаци и скално врязани надписи, представляващи кратка информация или посвещения (Prodanova, 1985).

Към поредицата от скални паметници трябва да причислим и още два скални манастира, този в природното образувание „Божия мост“ (Todorova, 2012), който някои от запазените предания в района свързват с почитта към Свети равноапостоли цар Константин и царица Елена (Nikolova, 2012) и известния скален манастир „Св Йоан Рилски /Пусти/“ над кв. Бистрец, северно от гр. Враца. (Ivanov, Todorova, and Pelova, 2011) И двата скални манастира вероятно са продължение на т.н. вечно свети места, обожествени и превърнати в светилища с почит към скалата и водата още от древността и възприети като свещени и в християнството (Todorova, and Pavlova, 2009).

Особен интерес в манастира „Св Йоан Пусти“ са запазените стенописи. Интерес представлява и съществуващата в миналото висока триетажна жилищно - храмова дървена сграда, изградена в просторната скалната ниша /пещера/ с извор в основата на скалата. От ситуираната стенопис и наличните скални всичания за прикрепяне на съществуващата в миналото дървена конструкция е видно, че на най-горния етаж е бил храмът на обителта, част от чиито стенописи са запазени и до днес. Манастирският комплекс се е простирал на няколко нива по скалните тераси и скални ниши, като на най-горното ниво, също в скална ниша/малка пещера/, е известната проучена и описана скална черква, украсена със запазена в известна степен стенопис, сред която е и изображението на Св Йоан Рилски. На скална площадка под скалния храм, в слабо изразени ниши съществуват достатъчно скално изсечени елементи, подсказващи наличието в миналото на допълнителни помещения, вероятно монашески килии, изградени също чрез използване на дървени конструкции³.

Друг забележителен паметник на скалното наследство по „Светият път“ е средновековната крепост „Коритен град“ при природния

---

³ Архив ПК „Дервент“ при ТД „Академик-ВТУ“ В.Търново, фиш за теренни обхождания с ръководител Евгени Коев // Archives PK “Derwent” at “Akademik-VTU”, V.Tarnovo, Bulgaria, Work sheet for field walks with leader Evgeni Koev

скален феномен „Ритлите“ - една уникална крепост, изградена с умело използване на впечатляващите дадености на местността. Природния феномен „Ритлите“, оформят източната крайнина на един обхванат карстов район, с множество естествени пещери и скални ниши, същината на който район е Черепишкия манастир със запазения скален параклис – костница. Това е поредният обект, спадащ към поредицата от наскалното куртурно-историческо наследство по маршрута. Тук трябва да бъде споменато и че в изобилстващия с десетки пещери район, някои от тях са свързани със живота на местното население, съществуват и такива, служили за монашески скитове или свързани със събития от национално-революционните борби на българския народ (Vutov, 2002). Краят на най-големия поклоннически маршрут в България завършва до пещерата на Св Йоан Рилски, която се явява последният дом на Рилския чудотворец.

Пещерата е с оформено стълбище, тясна полица за палене на свещи и завършва с отвесен комин с възможен изход във височина – „Провиралката“. „Там не проникваше слънце, нито появяваше вятър, но само един ангел идваше при него, като му носеше манна от Бога във вид на шипки. И той прекарваше там, като се молеше Богу ден и нощ, без почивка..“ (Duychev, 1947). В непосредствена близост до пещерата е изворна чешма и молитвената скала, на която се е усамотявал преподобният „...и намерил скала, с височина четиридесет сажена, а на ширина като голям щит. И той се възкачил на тази скала и прекарал на нея седем години и четири месеца ... в денонощен пост и бдение..“ (Duychev, 1947).

Въпреки, че има различни виждания за местата, които обитава Рилския Чудотворец, както и има различни мнения за това, къде са се намирали вековните дървета и пещерите, които са били подслон на Преподобния или молитвената скала /стълпа/, на която той е бил най-дълго време в пост и бдение, то последната негова обител, както и чудесата, с които приживе се е прославил светият отец, е безспорно установена и оправдано пещерата на Св Йоан Рилски е приемана за едно от светите места за православието. Едно от светите места, прието

като преждеосветено - още преживе от Свети Йоан Рилски, с което място се свързват и някои от чудесата извършени от светеца.

При един най-общ преглед на наскалното културно-историческо наследство по най-вероятния маршрут на пренасяне мощите на Св. Йоан Рилски от старата столица Велико Търново, през Никопол, София до Рилския манастир, можем да открием няколко групи скално изсечени или оформени в скален район обекти, представляващи част от нашето културно-историческо и духовно наследство. Някои от тях имат статут на паметници на културата с национално или местно значение, като пещерите Темната дупка и Самуилица. Други са известни, почитани от множество хора места като пещерата Проходна /Божиите очи/ и, пещерата на Св. Йоан Рилски. Има и такива обекти, които са слабо известни и дори може да се каже почти забравени като Садовския манастир със скалния скит на брега на р. Вит.

Част от последната група обекти са преоткрити в последните години, някои от тях са възстановени, отбелязани с подходящ знак, популяризират се или най-малко достъпът до тях е подобрен, като скалните манастири /скитове/ „Св. Марина“ и „Св. Никола“ при гара Карлуково, че дори и скалния, бистрецки манастир „Св Йоан Рилски - Пустини“. Други все още не малко обекти от наскалното ни наследство по маршрута чакат своето професионално проучване, документиране, експониране и популяризиране като тези по р. Ръчене при с.Камено поле, някои от обектите при с. Горталово, при патриаршеския манастир „Св. Троица“, при Черепишкия манастир и други. Други известни и значими обекти, с представена немалко научна и популярна информация за тях нямат към настоящия момент възможен нормален достъп до тях, което прави посещението на тези обекти трудно или най-малкото проблематично, като посещението на скалния храм „Св. Стефан“ при гр. Никопол.

Ако обобщим и разграничим по определени белези споменатото по-горе наскално културно-историческо наследство по маршрута, то може да бъдат обособени няколко групи обекти, а именно – скални манастири, скални храмове /черкви, параклиси, др./,

скални жилища /килии, заслони, къщи, др./ обекти свързани с живота по нашите земи по време на праисторическите хора, по време на траките, през средновековието, по време на българското възраждане и борбите за национално освобождение, както и такива от наше време. Може да бъдат разграничени обекти с различни по вид и време скални рисунки и скални надписи с културно-историческо значение, обекти с битово предназначение и други. Като отделна група могат да бъдат обособени обекти, без забележими следи от човешка дейност, но свързани с народната памет, почит, вяра.

В заключение, трябва да бъде отбелязано, че настоящото описание на наскалното културно-историческо наследство по „Светият път“, обръща внимание на по-важните и значими обекти от това наследство по целия основен маршрут от Велико Търново до Рилската света обител.

Същото не обхваща всички обекти и не претендира за абсолютна изчерпателност по въпроса, което и не може да бъде изпълнено в подобен ограничен обхват. Настоящата работа може да послужи за база на едно бъдещо по-пълно и обхватно описание на това ценно духовно, културно-историческо наследство, представляващо важен ресурс за развитие на поклонническия туристически маршрут, както и за развитие на отделните поселения, които разполагат с това богатство. Обзорът и описът на това наследство би представлявал добра основа за неговото цялостно проучване, опазване и експониране по начин, повишаващ атрактивността и привлекателността на поклонническия маршрут „Светият път“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Andreev, Y. (1979).** The inscriptions at the Sadovski monastery (in Bulgarian), mag. "Vekove", 1979, №3, 60-64, // [Андреев, Й., (1979) Надписите при Садовския манастир, сп.Векове,1979г.№3,60-64];
- Andreev, Y. (1975).** The inscriptions at the rock church "St. Bezsrébrenitsi" near Karlukovo station (in Bulgarian), mag."Vekove", 1975, №6, 46-55 // [Андреев, Й. (1975) Надписите от скалната църква „Свети Безсребреници“ при гара Карлуково, сп."Векове", 1975,№6, 46-55];

- Asparuhov, M. (1997).** Archaeological contributions to the history of medieval Nikopol (in Bulgarian), P. I (Library Bulgarian northwest to "Notices of museums in northwestern Bulgaria", 13) Vratsa, Bulgaria, 1997, 5-58 // [Аспарухов, М. . (1997) Археологически приноси към историята на средновековния Никопол. Ч. I (Библиотека Български северозапад към „Известия на музеите в Северозападна България”, 13). Враца, 1997, 5-58];
- Asparuhov, M. (1982).** The rock church "St. Stefan" near Nikopol and the graffiti in it (in Bulgarian), Notices of the museums in Northwestern Bulgaria, V. 7, Vratsa, Bulgaria, 1982, 28-45, // [Аспарухов, М. (1982) Скалната църква „Св. Стефан” край Никопол и графитите в нея. – Известия на музеите в Северозападна България. Т. 7. Враца, 1982, 28-45];
- Beron, V. (2004).** Archaeological and historical research (in Bulgarian), Abagar, V. Tarnovo, Bulgaria, 75-84 // [Берон, В. (2004) Археологически и исторически изследвания, Абагар, В. Търново, 2004, стр 75-84];
- Duychev, Iv. (1947).** The Rila saint and his monastery (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, 1947, 105-111 // [Дуйчев, Ив. (1947) Рилският светец и неговата обител, София 1947, 105,111];
- Dzambazov, N. (1959).** Excavations in the Samuilitsa II cave (in Bulgarian), mag. "Archeology", 1959, № 1–2 // [Джамбазов, Н. (1959) Разкопки в пещерата Самуилица II. Сп. „Археология”, 1959, № 1 – 2];
- Gyuzelev, V. (2004).** History of Nikopol from antiquity to 1944 (in Bulgarian), Pleven, Bulgaria, 2004, 50-59 // [Гюзелев, В. (2004) История на Никопол от древността до 1944 г. Плевен, 2004, 50-59];
- Ivanov, P., K. Todorova, V. Pelova. (2011).** Bistrets monastery St Ivan Rilski (Pusti (Deserted) – Kasinets (in Bulgarian), Vratsa, Bulgaria, (2011) // [Иванов, Пл. К. Тодорова, В. Пелова, (2011) Бистрешки манастир "Св. Иван Рилски (Пустини) - Касинец" - Враца : Регионално краеведско дружество, 2011];
- Koev, E. (2019).** The rock houses in Bulgaria – the almost extinct heritage (in Bulgarian), In: Coll. Symposium in honor of the 60th anniversary of Prof. Rumen Yankov, HF, UVT "St.St. Kyril and Methodius", XI.2019 (in print) // [Коев, Е. (2019) Скалните къщи в България – почти загубеното наследство, Сборник „Симпозиум в чест на 60 год. на Проф. Румен Янков”, ИФ, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”, XI.2019 (под печат)];
- Kuzev, A. (1981).** Nikopol and Holavnik (in Bulgarian), In: Bulgarian medieval towns and fortresses, Volume I. Towns and fortresses along the Danube and the Black Sea, Varna, Bulgaria, 1981, 128-130 // [Кузев, А. (1981) Никопол и Хольвник. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна, 1981, 128-130];

- Mavrodinova, L. (1985).** The rock hermitages near Karlukovo (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, 1985, 5, 48-49 // [Мавродинова, Л. (1985) Скалните скитове при Карлуково. С, 1985, стр 5, 48, 49];
- Popov, R. (1931).** The Dark hole, a new deposit from the Paleolithic in Bulgaria (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, SPH, 1931 // [Попов, Р. (1931) Пещерата Темната дупка, ново находище от, палеолита в България, С, ДП, 1931];
- Mikov, V. (1933).** Prehistoric settlements and finds in Bulgaria (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, 1933 // [Миков, В. (1933) Предисторически селища и находки в България. С., 1933]
- Partenius, Levk. Bish., A. Bonchev (1991).** Lives of the Saints (in Bulgarian), Sinodal Publishing House, Sofia, Bulgaria, 1991, 53-56, 527-530, 591-593 // [Левк.епископ Партений, А.Бончев (1991) Жития на светиите, Синадално издателство, София, 1991, 53-56, 527-530, 591-593];
- Petkov, P. (2010).** Kameno pole (in Bulgarian), Vratsa, Bulgaria, 2010, 10–22 // [Петков, П. (2010) Камено поле, Враца, 2010г, 10 – 22];
- Prodanova, B. (1985).** For the rock inscriptions in the cave complex near the village of Tsarevets, Vratsa region (in Bulgarian), Diploma work, HF, UVT "St.St. Kyril and Methodius", 1985 // [Проданова, Б. (1985) За скалните надписи в пещерния комплекс при с.Царевец, Врачанско, Дипл.работа, ИФ, ВТУ „Св.Св Кирил и Методий“, 1985 г.];
- Todorova, K. (2012).** God's Bridge – natural and cultural – historical landmarks from the Vratsa region (in Bulgarian), Vratsa, Bulgaria, 2012, 30 – 33 // [Тодорова, К. (2012) „Божият мост – природни и културно-исторически забележителности от Врачанския край“, Враца, 2012, стр 30 – 33];
- Todorova, K , S. Pavlova. (2009).** Holy places – the churches and monasteries in the Vratsa region (in Bulgarian). In: Proceedings of the fifth regional conference on local lore, Vratsa, 27.XI.2008, Sofia, Bulgaria, 2009 // [Тодорова, К. С. Павлова (2009) Свети места – църквите и манастирите във Врачанския край : Сборник с материали от Петата регионална краеведска конференция, Враца, 27.XI.2008 г. ,София: Рал-Колобър, 2009];
- Trifonov. Y. (1933).** History of Pleven unit the Liberation war (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, 1933 // [Трифонов, Ю. (1933) История на Плевен до Освободителната война, София, 1933];
- Vutov, P. (2002).** Cherepis and Rzana (in Bulgarian), Sofia, Bulgaria, 2002, 11-19 // [Вутов, П. (2002) „Черепиш и Ржана“ ,София, 2002, 11 – 19].

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО: ОПАЗВАНЕ, ПРЕДСТАВЯНЕ, ДИГИТАЛИЗАЦИЯ

CULTURAL AND
HISTORICAL
HERITAGE

PRESERVATION
PRESENTATION
DIGITIZATION

Съставители
Галина Богданова
Петко Ст. Петков

Editors
Galina Bogdanova
Petko St. Petkov

Материалите в сборника са обект на авторско право. Разрешава се безвъзмездното ползване на техни електронни/ хартиени копия само за лична употреба или обучение, при пълно цитиране на текущата страница и след писмена декларация от цитиращия за липса на търговски намерения. За копиране под друга форма, препубликуване или публикуване на сървъри се изисква писмено разрешение и/или заплащане.

This work is subject to copyright. Open and free of charge use of digital/hard copies of publications is granted only for personal or educational use, with full citation of the current page, and after written declaration of the quoting side for not-commercial intention. For any other reproducing types, re-publishing, photocopying, recording, or any other storage retrieval system/ server written permission and/or fee is required.

© Авторски колектив, 2020

© Authors` Group, 2020

Техническо редактори:
Николай Ноев
Калина Сотирова-Вълкова

Technical editors:
Nikolay Noev
Kalina Sotirova-Valkova

Научна поредица: том 6, брой 1 (8)/2020
Science series: vol. 6, issue 1 (8)/2020

www.math.bas.bg/vt/kin
ISSN: 2367-8038